ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΟΙ ΤΕΧΝΙΤΕΣ ΤΩΝ ΝΑΥΠΗΓΕΙΩΝ ΤΟΥ ΧΑΝΔΑΚΑ ΚΑΙ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ 16ο ΚΑΙ 17ο ΑΙΩΝΑ

(ΑΝΑΤΥΠΟ)

ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΣΤΙΑ
Περίοδος Δ' Τόμος 3 1989/90

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΠΑΝΟΠΟΥΛΟΥ

ΟΙ ΤΕΧΝΙΤΕΣ ΤΩΝ ΝΑΥΠΗΓΕΙΩΝ ΤΟΥ ΧΑΝΔΑΚΑ ΚΑΙ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ ΚΑΤΑ ΤΟ 16ο ΚΑΙ 17ο ΑΙΩΝΑ

Τά ναυπηγεῖα (*arsenali*) ὑπῆρξαν ἀναπόσπαστος χῶρος τῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς δομῆς τοῦ Βενετικοῦ Κράτους, ἡ ὕπαρξη τοῦ ὁποίου συνδέθηκε μέ τήν ἐπιρροή πού διέθετε στόν εὐρύτερο θαλάσσιο χῶρο. Χωρίς ἄλλο ἀποτέλεσαν τά θεμέλια τῆς ἄμυνας καί τῆς οἰκονομίας τῆς Γαληνοτάτης καί ἔπαιξαν σπουδαῖο ρόλο σέ κρίσιμες χρονικά περιόδους τῆς βενετικῆς ἱστορίας[1].

Τό σημαντικότερο καί μεγαλύτερο ναυπηγεῖο, ὅπως ἦταν φυσικό, ὑπῆρχε στήν ἴδια τήν πόλη τῆς Βενετίας καί χρησίμευε κυρίως στήν κατασκευή πολεμικῶν πλοίων (γαλερῶν), ἀλλά καί ἐμπορικῶν, ἀπαραίτητων στά ταξίδια πού διεξάγονταν ἀπό τό κράτος[2]. Παράλληλα ὑπῆρχαν μικρότερης ἐμβέλειας ναύσταθμοι ἀνά τήν ἐπικράτειά της γιά νά ἐξυπηρετοῦν τήν ἄμυνα τῶν κτήσεών της[3].

Στήν Κρήτη, ἡ Βενετία διατηροῦσε δύο οὐσιαστικά ναυστάθμους, ἕνα στό

---

1. Γιά τή σημασία τῶν ναυπηγείων στήν οἰκονομία καί στήν ἄμυνα τῆς Βενετίας βλ. G. Luzzato, *Storia Economica di Venezia dall' XI al XVI secolo*, Venezia 1961, 65-68. Εὐχαριστῶ τήν καθηγήτρια κ. Χρύσα Μαλτέζου γιά τίς παρατηρήσεις της καί τούς συναδέλφους Βούλα Κόντη καί Κώστα Τσικνάκη γιά τό ἀρχειακό ὑλικό πού μοῦ ἔδωσαν.

2. Εἰδικά γιά τόν τρόπο ὀργάνωσης καί λειτουργίας τοῦ ναυπηγείου τῆς Βενετίας ἔχουν γραφεῖ πολλές μελέτες. Ἐνδεικτικά βλ. M. Forsellini, «L' organizzazione economica dell' Arsenale di Venezia nella prima metá del seicento», *Archivio Veneto* 7(1930), 54-117, F. C. Lane, *Navires et Constructeurs á Venise pendant la Renaissance*, Paris 1965 καί E. Concina, *L' arsenale della Repubblica di Venezia. Tecniche e istituzioni dal medioevo all' etá moderna*, Milano 1984. Ἐκτός ἀπό τό κρατικό ναυπηγεῖο στή Βενετία ὑπῆρχαν καί πολλά ἰδιωτικά (*squeri*)· τό ἴδιο συνέβαινε καί στήν Κρήτη, ὅπου γνωστό ναυπηγεῖο στό Χάνδακα γιά τήν κατασκευή πλοίων ἰδιωτῶν ἦταν τοῦ Δερματᾶ.

3. Ναύσταθμοι ὑπῆρχαν στήν Κέρκυρα, στή Ζάκυνθο, στό Χάνδακα, στά Χανιά καί στό Ρέθυμνο. E. Concina, «"Sostener in vigore le cose del mare": Arsenali, Vascelli, Cannoni», στόν τόμο *Venezia e la difesa del Levante da Lepanto a Candia 1570-1670*, Venezia 1986, 50-51.

Χάνδακα καί ἕνα στά Χανιά, κατάλληλα ἐφοδιασμένους καί διατηρημένους γιά τήν ὑπεράσπιση τοῦ νησιοῦ[4]. Μικρό ναύσταθμο διέθετε καί τό Ρέθυμνο, ἀλλά τίς περισσότερες φορές ἡ ὕπαρξή του ἀποσιωπᾶται στίς πηγές. Ἀπό τίς σπάνιες ἀναφορές σ' αὐτόν διαφαίνεται ὅτι δέν ἦταν ἀξιόλογος[5].

Ὁ ναύσταθμος τοῦ Χάνδακα, ὅπως ἐξάλλου καί τῶν Χανιῶν, ἦταν ὀργανωμένος σύμφωνα μέ τά πρότυπα τοῦ ναυπηγείου τῆς Βενετίας καί χρησίμευε στή συντήρηση τῶν πολεμικῶν πλοίων πού διέθετε τό νησί γιά τήν ἄμυνά του. Ἐπίσης χρησιμοποιόταν γιά τήν κατασκευή καί τόν ἐξοπλισμό νέων πλοίων, συνήθως γαλερῶν, μέ ὑλικά πού στέλνονταν κατά κύριο λόγο ἀπό τή Βενετία[6]. Δέ θά πρέπει ἀκόμη νά ἀποκλειστεῖ ἡ ἄποψη ὅτι σέ περίπτωση πολεμικῆς σύγκρουσης στό χῶρο τοῦ Αἰγαίου θά κατέφευγαν ἐκεῖ τά βενετικά πλοῖα γιά ἐπισκευές.

Ἡ παρούσα ἐργασία δέν προτίθεται νά μελετήσει τό χῶρο τῶν δύο ναυπηγείων ὡς πρός τήν ἀρχιτεκτονική[7] καί τούς μηχανισμούς λειτουργίας καί ὀργάνωσής τους, ἀλλά θά ἐπιχειρήσει νά προσεγγίσει τό ἀνθρώπινο δυναμικό τους πού ἀποτελοῦνταν κυρίως ἀπό τό τεχνικό προσωπικό (*maestranza*), τό ὁποῖο ὅπως ἀναφέρει χαρακτηριστικά ὁ Zuanne Mocenigo ἦταν *l' anima degl' arsenali*[8]. Εἰδικότερα θά σχολιαστεῖ ἡ αὐξομείωση πού παρατηρεῖται στόν ἀριθμό τοῦ τεχνικοῦ προσωπικοῦ τούς τελευταίους αἰῶνες τῆς Βενετοκρατίας, ἡ ὁποία δέν ἦταν πάντα ἐξαρτημένη ἀπό τήν ἀμυντική καί οἰκονομική πολιτική τῆς Βενετίας. Πηγές μας εἶναι κυρίως κατάλογοι, στούς ὁποίους ἀναφέρονται ὁ ἀριθμός καί

---

4. Στ. Γ. Σπανάκη, *Μνημεῖα τῆς Κρητικῆς Ἱστορίας*, τ. 2 (Ἔκθεση τοῦ Francesco Morosini 1629), Ἡράκλειο 1950, 58 καί Concina, *ὅ.π.* (σημ. 3), 51-52.

5. Ὁ ναύσταθμος τοῦ Ρεθύμνου διέθετε 20 μαραγκούς, 8 καλαφάτες καί 5 πρωτομάστορες, ἀπό αὐτούς ὅμως μερικοί δέν ἦταν σέ θέση νά ἐργαστοῦν. Βλ. Ι.Γ. Γιαννόπουλου, *Ἡ Κρήτη κατά τόν τέταρτο βενετοτουρκικό πόλεμο (1570-1571)*, Ἀθήνα 1978, 108-109, σημ. 7. Φαίνεται ὅμως ὅτι ἀργότερα ὁ ἀριθμός τῶν τεχνιτῶν μειώθηκε περισσότερο καί τό 1612 δέν ὑπῆρχαν συνεργεῖα πού νά πληρώνονται, παρά μόνο κάποιος καλαφάτης καί μαραγκός γιά τήν κατασκευή βαρκῶν *di poca consideratione*. Museo Civico Correr, *Donà dalle Rose 136* (Stato delle cose appartinenti alla diffesa del Regno di ser Francesco Corner 1612), φ. 222^{r-v} καί φ. 247^{v}-248^{r}. Εἶναι γνωστό ἐξάλλου ὅτι τό λιμάνι τοῦ Ρεθύμνου ἦταν ἀκατάλληλο καί ἤδη τό 1581 οἱ γαλέρες δέν μποροῦσαν νά μποῦν σέ αὐτό. Βλ. Concina, *ὅ.π.* (σημ. 3), 51.

6. Μ.Ι. Μανούσακα, «Νέα στοιχεῖα γιά τό Νικόλαο Σόρβολο, λιμενάρχη τοῦ Χάνδακα καί ἐμπειροτέχνη στήν ὑπηρεσία τῆς Βενετίας», *Πεπραγμένα Α' Διεθνοῦς Κρητολογικοῦ Συνεδρίου*, τ. 2 [=*Κρητικά Χρονικά*, 15-16 (1961-62), τχ. 2], 144.

7. Στοιχεῖα γιά τήν ὑποδομή τῶν ναυπηγείων βλ. G. Gerola, *Monumenti Veneti dell' Isola di Creta*, τ. 4, Venezia 1932-1940, 123-148 καί Concina, *ὅ.π.* (σημ. 3), 52-53.

8. Σπανάκη, *Μνημεῖα*, *ὅ.π.* (σημ. 4), τ. 1 (Ἔκθεση τοῦ Zuanne Mocenigo 1589), Ἡράκλειο 1940, 171.

τά ὀνόματα τῶν τεχνιτῶν (*marangoni - calafati - remeri*) πού ἀπασχολοῦνταν στούς ναυστάθμους[9], καθώς ἐπίσης καί ὁποιοδήποτε ἄλλο ἔγγραφο πού περιέχει στοιχεῖα γιά τόν ἀριθμό τους. Τέτοιου εἴδους εἰδήσεις σώζονται στίς ἀναφορές (*relazioni*) πού ὑπέβαλλαν οἱ προβλεπτές ἤ ἄλλοι ἀξιωματοῦχοι τῆς Κρήτης στή Σύγκλητο τῆς Βενετίας, εὐθύς μετά τή λήξη τῆς θητείας τους. Σ' αὐτές παρουσιάζεται ἡ κατάσταση τῶν ναυστάθμων καί τά μέτρα πού ἔπαιρνε ὁ ἑκάστοτε προβλεπτής, ἀνάλογα βέβαια μέ τίς ὁδηγίες πού εἶχε, γιά νά ὀργανώσει καί νά βελτιώσει τό χῶρο τους. Τά μέτρα αὐτά περιλάμβαναν συνήθως τήν αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τεχνιτῶν καί τῆς παραγωγικότητάς τους, αὔξηση τοῦ μισθοῦ τους καί τήν ἱκανοποίηση τῶν αἰτημάτων τους[10]. Πληροφορίες, ὅμως, γιά τόν ἀριθμό τῶν τεχνιτῶν παρέχουν καί ἄλλα ἔγγραφα τῆς βενετικῆς διοίκησης τῆς Κρήτης καθώς ἐπίσης καί οἱ συμβολαιογραφικές πράξεις.

Ἐδῶ πρέπει νά σημειωθεῖ ὅτι οἱ ἐργαζόμενοι στά ναυπηγεῖα ἀποτελοῦσαν ἕνα κοινωνικό σύνολο μέ τή δική του δομή καί ὀργάνωση. Κι αὐτό, γιατί ἐκτός ἀπό τούς τεχνίτες (μαραγκοί - καλαφάτες - κατασκευαστές κουπιῶν), στό ἔμψυχο ὑλικό τῶν ναυπηγείων ἀνῆκε καί τό διοικητικό προσωπικό. Ἀνώτατος στήν ἱεραρχία ἦταν ὁ διοικητής τοῦ ναυστάθμου (*patron all' arsenal*)[11]. Ὑπεύθυνος ὅμως τοῦ χώρου, τοῦ προσωπικοῦ καί ὅλου τοῦ ὑλικοῦ πού ἦταν

9. Τέτοιοι κατάλογοι ὑπάρχουν μόνο γιά τό ναυπηγεῖο τοῦ Χάνδακα. Βλ. στό τέλος τῆς μελέτης τούς καταλόγους ὀνομάτων Α', Β', Γ', Δ'. Τά τρία αὐτά ἐπαγγέλματα ἦταν ὀργανωμένα σέ συντεχνίες. Στ. Ἀλεξίου, «Τό Κάστρο τῆς Κρήτης καί ἡ ζωή του στόν ιστ' καί ιζ' αἰώνα», *Κρητικά Χρονικά* 19(1965), 151.

10. Οἱ ἀναφορές τῶν διαφόρων ἀξιωματούχων, ἄν καί εἶναι πλούσιες σέ πληροφορίες γιά τά ναυπηγεῖα καί τό προσωπικό τους, πού ἀποτελοῦσαν μαζί μέ τά λιμάνια τήν ἄμυνα τοῦ νησιοῦ, ὡστόσο δέν εἶναι ἀντικειμενικές καί συχνά ἀντιγράφουν παλαιότερες. Τό τελευταῖο συμβαίνει μέ τήν ἔκθεση τοῦ Francesco Basilicata ἡ ὁποία ἀντιγράφει πιστά τήν ἔκθεση τοῦ Zuanne Mocenigo. Βλ. Σπανάκη, *Μνημεῖα, ὅ.π.* (σημ. 4), τ. 5 (Ἔκθεση τοῦ Francesco Basilicata 1630), Ἡράκλειο 1969, 246-252 καί τ. 1 (Ἔκθεση τοῦ Zuanne Mocenigo 1589), Ἡράκλειο 1940, 171-176.

11. H. Noiret, *Documents inédits pour servir à l' histoire de la domination vénitienne en Crète de 1380 à 1485, tirés des archives de Venise*, Paris 1892, 247. Ἀγ. Ξηρουχάκη, *Ἡ βενετοκρατουμένη Ἀνατολή. Κρήτη καί Ἑπτάνησος*, ἐν Ἀθήναις 1934, 270, F. Thiriet, *La Romanie Vènitienne au moyen-âge. Le dèveloppement et l' exploitation du domaine colonial vénitien (XIIe-XVe siècle)*, Paris 1975², 250-251, N. Karapidakis, *Administration et milieux administratifs en Crète vénitienne (XVIe siècle)*. Thèse pour l' obtention du diplôme de l' archiviste-paléographe, τ. 2, Paris x.x. (=1983), 253-254 καί Ἀσπασίας Παπαδάκη, «Ἀξιώματα στή βενετοκρατούμενη Κρήτη κατά τό 16ο καί 17ο αἰώνα», *Κρητικά Χρονικά* 26 (1986), 105 καί 109. Τούς πρώτους αἰῶνες τῆς Βενετοκρατίας ὁ ἀριθμός τῶν patroni διέφερε.

ἀποθηκευμένο στό ναυπηγεῖο γιά τόν ἀνεφοδιασμό, τόν ἐξοπλισμό καί τή συντήρηση τῶν πλοίων ἦταν ὁ λιμενάρχης (*armiraglio*) μέ ἰσόβια θητεία[12]. Στό διοικητικό προσωπικό ἀνῆκε καί ὁ γραμματέας (*scrivan*) τοῦ ναυστάθμου[13]. Ἀπό τούς τεχνίτες ἀνώτερος ἦταν ὁ πρωτομάστορας (*protomaistro*) κάθε ἐπαγγέλματος, ἐνῶ κατώτεροι ἦταν οἱ βοηθοί-μαθητές (*fanti*), οἱ μεγάλοι σέ ἡλικία (*grossi*) καί οἱ μικροί (*piccioli*).

Ὁ ἀριθμός τῶν τεχνιτῶν κατά τό 16ο καί 17ο αἰώνα δέν ἦταν σταθερός ὅπως θά φανεῖ στή συνέχεια, ἀλλά ἀκολουθοῦσε τίς γενικότερες ἀμυντικές καί οἰκονομικές ἐπιλογές τῆς Βενετίας. Ἀνεξάρτητα ὅμως ἀπό αὐτές, ἐπηρεαζόταν καί ἀπό ἄλλα φαινόμενα ὅπως ἦταν οἱ ἐπιδημίες, οἱ πόλεμοι ἤ ἡ ἀναζήτηση καλύτερων συνθηκῶν ἐργασίας ἐκτός Κρήτης. Στούς πίνακες πού ἀκολουθοῦν

ΠΙΝΑΚΑΣ 1

ΟΙ ΤΕΧΝΙΤΕΣ ΤΟΥ ΝΑΥΠΗΓΕΙΟΥ ΤΟΥ ΧΑΝΔΑΚΑ

Ἔτος	Μαραγκοί	Καλαφάτες	Κατασκ. κουπιῶν	Σύνολο
1576[14]	27	29	9	65
1589[15]	24	–	(6)*	(30)
1590[16]	27	35	7	69
1593[17]	17	15	–	(32)
1598[18]	21	23	6	50
1612[19]	31	32	7	70
1624[20]	11	21	6	(38)
1635[21]	30	47	9	86
1636[22]	46	60	13	119
1638[23]	46	60	13	119
1639[24]	46	53	11	110
1645[25]	44	53	12	109
1656[26]	10	17	2	29
1657[27]	9	17	2	28

*Οἱ παρενθέσεις ὑποδηλώνουν ὅτι τά στοιχεῖα εἶναι ἐλλιπῆ.

12. Ξηρουχάκη, *ὅ.π.* (σημ. 11), Μανούσακα, *ὅ.π.* (σημ. 6), καί Karapidakis, *ὅ.π.* (σημ. 11), 255-256.

13. Περισσότερα στοιχεῖα γιά τά ἀξιώματα τῶν ναυπηγείων βλ. Karapidakis, *ὅ.π.* (σημ. 11), 257 καί Παπαδάκη, *ὅ.π.* (σημ. 11), 112 καί 114.

ΠΙΝΑΚΑΣ 2

ΟΙ ΤΕΧΝΙΤΕΣ ΤΟΥ ΝΑΥΠΗΓΕΙΟΥ ΤΩΝ ΧΑΝΙΩΝ

Έτος	Μαραγχοί	Καλαφάτες	Κατασκ. κουπιῶν	Σύνολο
1571[28]	30	35	–	65
1590[29]	11	21	2	34
1598[30]	18	25	1	44
1612[31]	9	26	2	37
1636[32]	24	38	14	76
1638[33]	24	38	14	76
1639[34]	19	39	11	69
1645[35]	–	5	1	(6)

14. A.S.V., *Senato - Provveditori da Terra e da Mar*, filza 739, φ. 169ʳ-170ᵛ.
15. Σπανάκη, *Μνημεῖα, ὅ.π.* (σημ. 4), τ. 1 (Ἔκθεση τοῦ Zuanne Mocenigo 1589), Ἡράκλειο 1940, 175.
16. A.S.V., *Archivio Privato Famiglia Grimani dai Servi*, b. 3, no 6, vol. 3, φ. 165ʳ-166ʳ (170ʳ-171ʳ).
17. A.S.V., *Collegio Relazioni*, b. 79 (Relazione Zuanne Mocenigo 1593), φ. 32ʳ⁻ᵛ.
18. A.S.V. *Collegio Relazioni*, b. 79, (Relazione Nicolo Donado 1598), φ. 6ʳ-7ʳ.
19. Museo Civico Correr, *ὅ.π.* (σημ. 5).
20. A.S.V., *Notai di Candia*, b. 269 (Mattio Seppi), protocollo 2 (1624-1625), φ. 15ᵛ-16ʳ.
21. A.S.V., *Notai di Candia*, b. 242 (Zuanne Raffael), libro 3 (1634-1638), φ. 93ʳ.
22. A.S.V., *Collegio Relazioni*, b. 80 (Relazione Lorenzo Contarini 1636), φ. 9ᵛ.
23. A.S.V., *Collegio Relazioni*, b. 74 (Relazione Capello, Correr, Contarini 1638), φ. 23ʳ⁻ᵛ.
24. Στ. Γ. Σπανάκη, «Ἡ ἔκθεση τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτῆ Isepo Civran», *Κρητικά Χρονικά*, 21 (1969), 381-382 καί Concina, *ὅ.π.* (σημ. 3), 52.
25. A.S.V., *Duca di Candia*, b. 73 (Mandati - Pensioni), Mandati 2 (1645-1646), φ. 17ᵛ-18ᵛ.
26. A.S.V., *Notai di Candia*, b. 229 (Michel Peri), libro 8 (1655-1659), φ. 91ᵛ-92ʳ.
27. *Στό ἴδιο*, φ. 230ᵛ-231ʳ.
28. Γιαννόπουλου, *ὅ.π.* (σημ. 5).
29. *Ὅ.π.* (σημ. 16), φ. 167ʳ (172ʳ).
30. *Ὅ.π.* (σημ. 18).
31. Museo Civico Correr, *ὅ.π.* (σημ. 5).
32. *Ὅ.π.* (σημ. 22), φ. 10ᵛ.
33. *Ὅ.π.* (σημ. 23), φ. 79ʳ.
34. *Ὅ.π.* (σημ. 24).
35. *Ὅ.π.* (σημ. 25), φ. 17ʳ.

συγκεντρώνονται τά στοιχεῖα πού διαθέτουμε γιά τόν ἀριθμό τῶν τεχνιτῶν κάθε ἐπαγγέλματος ξεχωριστά, ὅπως ἐπίσης καί τό σύνολο τῶν ἐργαζομένων, ἔτσι ὥστε νά δοθεῖ πλήρης εἰκόνα, στό βαθμό βέβαια πού τό ἐπιτρέπουν οἱ πηγές, τοῦ τεχνικοῦ προσωπικοῦ τῶν δύο ναυπηγείων στίς ἀντίστοιχες χρονολογίες. Οἱ ἀριθμοί πού καταγράφονται εἶναι ἀντιπροσωπευτικοί, ἄν καί μιά συστηματικότερη ἔρευνα θά μποροῦσε νά προσκομίσει καί ἄλλα στοιχεῖα. Παρ' ὅλ' αὐτά, τά ἤδη ὑπάρχοντα ἐπαρκοῦν γιά τή συναγωγή ἀσφαλῶν συμπερασμάτων.

Σχολιάζοντας κατά χρονολογική σειρά τά δεδομένα τῶν πινάκων αὐτῶν εἶναι ἀνάγκη νά ἐπισημανθεῖ κατ' ἀρχήν ὅτι πρίν ἀπό τό ἔτος 1576 δέν ὑπάρχει συστηματική καταγραφή τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τεχνιτῶν παρά μονάχα σκόρπιες πληροφορίες. Γνωρίζουμε, γιά παράδειγμα, ὅτι τό 1509 ὑπῆρχε ἔλλειψη καλαφατῶν καί μαραγκῶν, ἐπειδή τό μεγαλύτερο μέρος τους ἀπασχολοῦνταν ἐπάνω στά πλοῖα: «per esser andati con diverssi navigii»[36]. Ἀκόμη, σέ ἔγγραφο τοῦ 1536, ὅπου περιγράφεται ἡ κακή οἰκονομική κατάσταση τοῦ πρωτομάστορα τῶν μαραγκῶν, ἀναφέρεται μεταξύ ἄλλων ὅτι πολλοί μαραγκοί ἔχουν καταφύγει *in paesi de infideli*, μόνιμο πρόβλημα τῶν ναυπηγείων τῆς Κρήτης τό 16ο αἰώνα, ὅπως θά φανεῖ παρακάτω[37]. Τό 1571 ὁ γενικός προβλεπτής Lorenzo da Mulla παραθέτει τόν ἀριθμό τῶν τεχνιτῶν τῶν ναυστάθμων Ρεθύμνου (8 καλαφάτες καί 20 μαραγκοί) καί Χανιῶν (35 καλαφάτες καί 30 μαραγκοί), (πίν. 2), παραλείποντας ὅμως ν' ἀναφέρει ἀναλυτικά τήν περίπτωση τοῦ Χάνδακα· σημειώνει μόνο ὅτι διέθετε πολύ περισσότερους[38].

Ἔτσι ἡ πρώτη συστηματική καταγραφή, εἰδικά γιά τό ναυπηγεῖο τοῦ Χάνδακα, γίνεται ἀπό τόν γενικό προβλεπτή Giacomo Foscarini τό 1576. Σέ μία ἀπό τίς διατάξεις του (*ordini*) μέ τίτλο: «Accrescimento alli marangoni, calafai et remeri dell' arsenal di Candia», ἀναφέρεται διεξοδικά στίς ὑπηρεσίες πού πρόσφεραν οἱ τεχνίτες στή Γαληνοτάτη ὄχι μόνο στό χῶρο τῶν ναυπηγείων ἀλλά καί στά πολεμικά πλοῖα *nel tempo della passata guerra*. Ἐπισημαίνει ἀκόμη ὅτι αὐξάνει τό ἡμερομίσθιό τους κατά 16 σολδίνια ὡς ἀνταμοιβή τῶν καλῶν ὑπηρεσιῶν τους. Στό τέλος τοῦ ἐγγράφου παρατίθενται τά ὀνόματα 27 μαραγκῶν, 29 καλαφατῶν καί 9 κατασκευαστῶν κουπιῶν (πίν. 1)[39].

Περισσότερο ὅμως ἐμπεριστατωμένη εἶναι ἡ ἀναφορά τοῦ γενικοῦ προβλεπτῆ

36. A.S.V., *Duca di Candia*, b. 8 (Missive e Responsive) 6 (1508-1509), χ.α.
37. A.S.V., *Senato Mar*, Reg. 23 (1534-1536), φ. 184^{rv} (olim 164^{rv}).
38. Γιαννόπουλου, *ὅ.π.* (σημ. 5).
39. *Ὅ.π.* (σημ. 14) καί *Α' κατάλογος ὀνομάτων τεχνιτῶν.*

Zuanne Mocenigo τό 1589[40]. Πιστεύει ὅτι οἱ τεχνίτες εἶναι ἀπαραίτητοι τόσο στόν ἐξοπλισμό ἰσχυροῦ στόλου ὅσο καί γιά τίς ἐπιδιορθώσεις τῶν πλοίων. Περιγράφει κυρίως τό ἔργο τοῦ καλαφάτη, τό ὁποῖο χρειάζεται κάθε φορά πού καθελκύονται τά πλοῖα στή θάλασσα, ἀλλά καί ὅταν ἐπανδρώνονται οἱ γαλέρες[41]. Ὁ Mocenigo ἀποδίδει τήν ἔλλειψη τεχνιτῶν στή μείωση τῶν ἐμπορικῶν δραστηριοτήτων, στίς μεγάλες δαπάνες, στίς σιτοδεῖες καί γενικότερα στή ναυπηγική κρίση. Γι' αὐτούς τούς λόγους οἱ τεχνίτες ἀναγκάζονται νά ἐπιδίδονται σέ ἄλλα ἐπαγγέλματα ἤ νά μεταναστεύουν ἀλλοῦ καί κυρίως στήν Κωνσταντινούπολη, ὅπου τά ἡμερομίσθια ἦταν ὑψηλότερα. Τά παραπάνω προβλήματα εἶχαν ἄμεσο ἀντίκτυπο στό μέλλον τοῦ ἐπαγγέλματος καί συνεπῶς στήν ὑπόστασή του, ἐπειδή οἱ τεχνίτες δέ μάθαιναν τήν τέχνη στά παιδιά τους, ὅπως συνηθιζόταν, ἀλλά τά ἔστελναν νά μάθουν ἄλλες τέχνες ἀποδοτικότερες. Ἐπιπλέον, ὁ ἀριθμός τῶν τεχνιτῶν μειωνόταν καί ἀπό τήν ἔλλειψη προσφορᾶς ἰδιωτικῆς ἐργασίας στήν ὁποία ἀπασχολοῦνταν ἀρκετοί ὁρισμένο χρονικό διάστημα.

Ὁ Mocenigo πρότεινε μιά σειρά μέτρων τά ὁποῖα πίστευε ὅτι θά ἔλυναν τά προβλήματα τῆς λειτουργίας τῶν ναυστάθμων. Θεωροῦσε λοιπόν ἀπαραίτητη τήν ὕπαρξη μόνιμων τεχνιτῶν (τουλάχιστον 16 μαραγκούς, 10 καλαφάτες καί 6 κατασκευαστές κουπιῶν γιά κάθε ναυπηγεῖο), μέ ἡμερομίσθιο 3 ὑπέρπυρα τό καλοκαίρι καί 2,5 τό χειμώνα. Οἱ τεχνίτες αὐτοί θά μποροῦσαν ν' ἀπασχολοῦνται, ὅταν θά εἶχαν ἐλεύθερο χρόνο, καί σέ ἰδιωτικές ἐργασίες. Ἐπίσης, μέ τήν κατασκευή νέων γαλερῶν καί τήν ἐπιδιόρθωση ὅσων ὑποχρεωτικά ἐξοπλίζονταν κάθε χρόνο ἤ τῶν ἔκτακτων, οἱ τεχνίτες θά ἐργάζονταν τήν περίοδο πού δέ θά ὑπῆρχε προσφορά ἰδιωτικῆς ἐργασίας ἔτσι ὥστε νά ὑπάρχει συνεχής ἀπασχόληση[42]. Ἀκόμη θά ἔπρεπε νά ἔχει κάθε μάστορας ἕνα μαθητή (*garzo-*

40. *Ὅ.π.* (σημ. 15), 171-176. Σέ προηγούμενη ἀναφορά του τό 1583 ὁ Zuanne Mocenigo ὡς *capitano* ἀναφέρει περίπου τά ἴδια στοιχεῖα. A.S.V., *Collegio Relazioni*, b. 81 (Relazione Zuanne Mocenigo 1583), φ. 16ʳ-16ᵛ.

41. Γιά τό ἐπάγγελμα τοῦ καλαφάτη βλ. B. Cecchetti, *La mariegola dei calafati dell' arsenale di Venezia*, Venezia 1882. Πολλοί ἕλληνες καλαφάτες κατάφεραν νά γίνουν πρωτομάστορες τοῦ βενετικοῦ ναυστάθμου, Φάνης Μαυροειδῆ, *Συμβολή στήν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς Ἀδελφότητας Βενετίας στό ιστ' αἰώνα. Ἔκδοση τοῦ Β' Μητρώου Ἐγγράφων (1553-1562)*, Ἀθήνα 1976, 82.

42. Ἐάν δέν κατασκευαστοῦν νέες γαλέρες, ὁ Mocenigo θεωρεῖ σκόπιμο νά χρησιμοποιοῦνται οἱ τεχνίτες, ὅταν δέν ὑπάρχει ἰδιωτική ἀπασχόληση, στίς ἐπιδιορθώσεις γαλερῶν καί σέ ἄλλες ἐργασίες βάσει καταλόγου, ἀνά 10 ἤ 15. Αὐτοί, ἀφοῦ θά ἐργάζονται γιά μία ἑβδομάδα, θά ἀπολύονται καί θά προσλαμβάνονται οἱ ἑπόμενοι, κ.ο.κ.

ne) μέ μισθό[43]. Τό μέτρο αὐτό θά ἐξασφάλιζε τό μέλλον τῶν ἐπαγγελμάτων αὐτῶν, γιατί μετά ἀπό κάποιο διάστημα οἱ μαθητές θά γίνονταν ἄριστοι τεχνίτες. Ἐπισημαίνει ὅμως ὅτι θά ἔπρεπε νά στέλνονται στήν Κρήτη ἀκατέργαστα ξύλα γιά κουπιά προκειμένου νά ὑπάρχει ἐργασία γιά τούς κατασκευαστές κουπιῶν. Τέλος καταγράφει χαμηλό ἀριθμό τεχνιτῶν στό Χάνδακα (πίν. 1) μέ τή γενική ἐπισήμανση ὅτι στά Χανιά ὑπῆρχαν λιγότεροι[44]. Ἀπό αὐτούς ἐλάχιστοι ἦταν ἱκανοί, γιατί οἱ περισσότεροι ἦταν ἡλικιωμένοι ἤ δέ ἐργάζονταν *per altri loro impedimenti*.

Τό 1590 ὁ σύνδικος τῆς Ἀνατολῆς Alvise Grimani μᾶς δίνει τό δεύτερο κατάλογο ὀνομάτων τεχνιτῶν πού διαθέτουμε γιά τό Χάνδακα μέ ἀναλυτικά στοιχεῖα γιά τόν καθένα[45]. Καταγράφει 69 τεχνίτες συνολικά (πίν. 1), ἀλλά σύμφωνα μέ τίς πληροφορίες πού παραθέτει πρόκειται γιά πολύ λιγότερους. Ἀπό τούς 27 μαραγκούς πού ἀναφέρονται ὀνομαστικά στόν κατάλογο, 4 δέν ἐργάζονται πιά, 2 εἶναι ἡλικιωμένοι, 3 εἶναι καπετάνιοι (*patron*) σέ πλοῖα, 1 λείπει στήν armada, 1 μετανάστευσε στήν Πάτμο μαζί μέ τήν οἰκογένειά του καί τέλος 1 ταξιδεύει μέ τούρκικα καραμουσάλια. Ἀπό τούς 35 καλαφάτες, 7 ταξιδεύουν, 2 ἀπασχολοῦνται στίς γαλέρες, 2 εἶναι καπετάνιοι καί 1 δέν ἐργάζεται. Ἀπό τούς 7 κατασκευαστές κουπιῶν πού καταγράφονται, 1 δέν ἐργάζεται καί 1 βρίσκεται στίς γαλέρες *della quardia*. Ὡς πρός τό ναύσταθμο τῶν Χανιῶν ἀναφέρει λιγότερους τεχνίτες σέ σύγκριση μέ τόν Da Mulla (πίν. 2) ἐπισημαίνοντας ὅμως ὅτι ὑπῆρχαν ἐπιπλέον 3 καλαφάτες καί 5 μαραγκοί πού κατοικοῦσαν στά Σφακιά καθώς ἐπίσης καί 20 μαραγκοί *che si chiamano soffi*, δηλαδή οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν. Σύνολο λοιπόν 62 τεχνιτῶν, ἀριθμός πού προκαλεῖ κατά κάποιο τρόπο ἀμφιβολίες ὡς πρός τά γενικά ἀριθμητικά δεδομένα τοῦ Da Mulla, λαμβάνοντας βέβαια ὑπόψη τό μεγάλο χρονικό διάστημα τῶν εἴκοσι σχεδόν ἐτῶν πού μεσολάβησε ἀπό τό 1571 μέχρι τό 1590 καί τό ὁποῖο δικαιολογεῖ σημαντικές μεταβολές.

Ὁ μεγάλος λοιμός τοῦ 1592 συρρίκνωσε περισσότερο τόν ἀριθμό τῶν τεχνιτῶν[46]. Ἔτσι τό 1593 ζοῦσαν στό Χάνδακα μόνο 17 μαραγκοί καί 15

43. Ὁ μισθός αὐτός ἦταν μισό ὑπέρπυρο ἡμερησίως σέ ὅσους ἦταν 10 ἕως 12 ἐτῶν καί ἕνα ὑπέρπυρο σέ ὅσους ἦταν 12 ἕως 16 ἐτῶν καί ἐργάζονταν ἐπί δύο ἔτη. Ὅσοι ἦταν πάνω ἀπό 16 ἐτῶν καί εἶχαν ἐργαστεῖ ἐπί 4 ἔτη θά ἔπαιρναν ἑνάμισι ὑπέρπυρο.

44. Οἱ 24 μαραγκοί ἐργάζονταν στό ναύσταθμο τοῦ Χάνδακα, ὁ ἀριθμός τῶν καλαφατῶν δέν ἀναφέρεται καί οἱ 6 κατασκευαστές κουπιῶν ἐξυπηρετοῦσαν καί τά δύο ναυπηγεῖα.

45. *Ὅ.π.* (σημ. 16, 29) καί *Β' κατάλογος ὀνομάτων τεχνιτῶν*.

46. Γιά τό λοιμό τοῦ 1592, βλ. Θ. Ε. Δετοράκη, «Ἡ πανώλης ἐν Κρήτῃ. Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τῶν ἐπιδημιῶν τῆς νήσου», *Ἐπιστ. Ἐπετ. Φιλ. Σχ. Παν. Ἀθ.* 21 (1970-1971), 126-130.

καλαφάτες (πίν. 1) καί στά Χανιά ἀκόμη λιγότεροι[47]. Μάλιστα, τό 1594, ὁ *capitano et provveditor* Filippo Pasqualigo ἀνέφερε χαρακτηριστικά ὅτι τό τεχνικό προσωπικό τῶν ναυπηγείων μειώθηκε ἐπειδή οἱ περισσότεροι πέθαναν τόν καιρό τῆς πανούκλας καί ὅτι, παρόλο πού ὑπῆρχε ἐλπίδα νά ἐκπαιδευτοῦν νέοι, ἐκφραζόταν φόβος πώς δέ θ' αὐξάνονταν σύντομα ἀλλά μετά τήν πάροδο πολλῶν χρόνων[48]. Ἀκόμη καί τό 1596, ὁ Hieromimo Contarini, *capitano della quardia di Candia*, ἀναφέρεται στίς ἐπιπτώσεις πού εἶχε ὁ λοιμός στά ναυπηγεῖα: «che la peste l' habbia spogliato d' huomini». Παρ' ὅλ' αὐτά, παρατηρεῖ ὅτι στά Χανιά ὑπάρχουν μερικοί μαραγκοί καί καλαφάτες ἀλλά κανένας κατασκευαστής κουπιῶν, ἐπάγγελμα ἀπαραίτητο στά ναυπηγεῖα, τό ὁποῖο ὅμως προσωρινά ἐξασκοῦσαν μαραγκοί χωρίς ἐπιτυχία. Γι' αὐτό τό λόγο ὁ Contarini φρόντισε νά προσληφθεῖ ἕνας πρωτομάστορας καί τέσσερις μαστόροι κατασκευαστές κουπιῶν μέ τήν ὑποχρέωση *d' allevare li loro garzoni*. Ἐπισημαίνει ὅτι ἡ διοίκηση πρέπει νά δώσει στούς τεχνίτες κάποιο βοήθημα (*trattenimento*), τό ὁποῖο θά τούς ἐμποδίζει νά καταφεύγουν στήν Κωνσταντινούπολη καί σέ ἄλλες περιοχές καί θά τούς προτρέπει νά κρατοῦν τά παιδιά τους στό ἐπάγγελμα. Τά ἴδια μέτρα θεωρεῖ ἀπαραίτητα καί γιά κατασκευαστές ἐμπορικῶν πλοίων, εἰδίκευση στήν ὁποία παλαιότερα ὑπῆρχε συνεχής ἀπασχόληση[49]. Εἶναι ὅμως γεγονός, καί τά ἀριθμητικά δεδομένα τοῦ 1598 τό καταδείχνουν, ὅτι ἡ κατάσταση σύντομα διορθώθηκε καί ὅτι ὁ ἀριθμός τῶν τεχνιτῶν αὐξήθηκε σημαντικά (πίν. 1, 2)[50].

Σέ ἀντίθεση μέ τή μεγάλη ἀστάθεια πού παρατηρεῖται κατά τό 16ο αἰώνα, κατά τό 17ο αἰώνα παρουσιάζεται σταθερή ἄνοδος τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ τεχνικοῦ προσωπικοῦ. Ἤδη τό 1608, ὁ γενικός προβλεπτής Agostino Sagredo ἀναφέρει

47. *Ὅ.π.* (σημ. 17).

48. Σπανάκη, *Μνημεῖα, ὅ.π.* (σημ. 4), τ. 3 (Ἔκθεση τοῦ Filippo Pasqualigo 1594), Ἡράκλειο 1953, 17.

49. A.S.V., *Collegio Relazioni*, b. 82 (Relazione Hieronimo Contarini 1596), φ. 6ʳ-7ʳ.

50. *Ὅ.π.* (σημ. 18 καί 30). Ὡς πρός τό ναυπηγεῖο τῶν Χανιῶν οἱ 18 μαραγκοί ἐξυπηρετοῦσαν καί τά Σφακιά. Ὑπῆρχαν καί 35 μαραγκοί οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν μέ τόν πρωτομάστορά τους. Ἐκτός ἀπό τούς 25 καλαφάτες ὑπῆρχαν καί ἄλλοι 5 στά Σφακιά, οἱ ὁποῖοι ὅμως σέ περίπτωση ἀνάγκης ἐξυπηρετοῦσαν τό ναύσταθμο τῶν Χανιῶν. Ὁ ἕνας κατασκευαστής κουπιῶν προστέθηκε ἀπό τόν Donado. Γιά τό ἴδιο ἔτος ὑπάρχει καί ἡ δημοσιευμένη ἔκθεση τοῦ Benetto Dolfin, ὁ ὁποῖος καταγράφει 17 μαραγκούς, ἀπό τούς ὁποίους 7 βρίσκονται στά Σφακιά, 32 καλαφάτες μ' ἕναν πρωτομάστορα ἄμισθο πού ἐξυπηρετοῦσαν καί τά Σφακιά, καί ἕναν κατασκευαστή κουπιῶν ἡλικιωμένο. Γ.Σ. Πλουμίδη, «Τά Χανιά στά τέλη τοῦ ιστ' αἰώνα. Ἡ ἔκθεση τοῦ προβλεπτῆ B. Dolfin (1598)», *Δωδώνη* 2 (1973), 90-91. Συγκρίνοντας τούς ἀριθμούς τῶν δύο ἀναφορῶν βλέπουμε ὅτι ἐλάχιστα διαφέρουν.

ὅτι αὔξησε τόν ἀριθμό τῶν μαραγκῶν, τῶν καλαφατῶν καί τῶν κατασκευαστῶν κουπιῶν, φροντίζοντας νά ἐπιστρέψουν ὅσοι τεχνίτες ἦταν διασκορπισμένοι *non solo nel Regno ma molti anco fuori d' esso in paesi esterni*. Φρόντισε ν' αὐξηθεῖ ὁ μισθός τους σέ 34 σόλδια τήν ἡμέρα, ἐνῶ εἶχε διαταγή ἀπό τή Σύγκλητο νά τόν αὐξήσει σέ 40 σόλδια, στοιχεῖο πού δείχνει ξεκάθαρα τίς προθέσεις τῆς Γαληνοτάτης νά καλυτερεύσει τήν ἄμυνα στίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα. Τέλος, αὔξησε τόν ἀριθμό τῶν μαθητῶν, οἱ ὁποῖοι, ὅπως ἰσχυριζόταν, σέ 3 ἤ 4 χρόνια θά γίνουν καλοί μάστορες[51].

Τό 1612, ἔχουμε ἀναλυτική καταγραφή τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τεχνιτῶν, τῶν βοηθῶν τους (*fanti*) καθώς καί τῶν ἡμερομισθίων τους[52]. Ἡ καταγραφή αὐτή ἀναφέρει ὑψηλότερους ἀριθμούς σέ σύγκριση μέ τά προηγούμενα χρόνια (πίν. 1, 2), ἀλλά θά ἦταν παρακινδυνευμένο νά ὑποτεθεῖ ὅτι τά μέτρα τοῦ Sagredo ἀπέδωσαν σέ τόσο σύντομο χρονικό διάστημα. Οὔτε ὅμως μποροῦν νά ἐλεγχθοῦν αὐτά τά στοιχεῖα, γιατί ἡ ἑπόμενη καταγραφή, τό 1624, στό Χάνδακα δέν εἶναι ἐνδεικτική, ἐπειδή δέν προσδιορίζει ἄν ἀναφέρεται στό σύνολο τῶν τεχνιτῶν ἤ σέ μέρος τους (πίν. 1)[53]. Ἐξάλλου, τό 1613 ὁ Marc' Antonio Badoer, *capitano della quardia*, ἐπισημαίνει ὅτι οἱ πρωτομάστορες τῶν μαραγκῶν καί τῶν καλαφατῶν ἦταν *poco buoni* καί ὅτι δέν εἶχαν τίς γνώσεις πού χρειάζονται στήν τέχνη τους[54].

Τό 1629, ὁ γενικός προβλεπτής Francesco Morosini ἐπιθεώρησε τά συνεργεῖα τοῦ ναυστάθμου τοῦ Χάνδακα καί ἀπέλυσε 14 τεχνίτες, γιατί μερικοί ἀπό αὐτούς ἦταν μαραγκοί οἰκοδομικῶν ἐργασιῶν ἐνῶ οἱ ὑπόλοιποι ἦταν ἀνίκανοι. Στήν ἀναφορά του ἐπίσης σημειώνει ὅτι στά Χανιά εἶχαν διοριστεῖ πολλοί τεχνίτες χαριστικά, οἱ ὁποῖοι ἦταν ὁλωσδιόλου ἄχρηστοι. Ὁ Morosini διόρισε δύο ἀπό τούς καλύτερους πρωτομάστορες στό Χάνδακα καί ἄλλους κατώτερους (*sotto di loro*), καθώς καί ἐπιστάτες γιά νά ἐπιβλέπουν τά συνεργεῖα ὅταν θά διόρθωναν τίς γαλέρες. Ὁ ἀριθμός τῶν τεχνιτῶν πού ἀναφέρει εἶναι πολύ μεγάλος (130) γιά τίς προδιαγραφές τοῦ ναυπηγείου τοῦ Χάνδακα, γεγονός πού ἐπιτρέπει νά ὑποθέσουμε ὅτι συμπεριέλαβε καί τούς βοηθούς ἤ τούς μαθητές[55].

---

51. A.S.V., *Collegio Relazioni*, b. 79 (Relazione Agostino Sagredo 1608), φ. 6ᵛ-7ʳ.
52. Museo Civico Correr, *ὅ.π.* (σημ. 5).
53. *Ὅ.π.* (σημ. 20).
54. A.S.V., *Collegio Relazioni*, b. 82 (Relazione Marc' Antonio Badoer 1613), φ. 2ᵛ-3ʳ. Τό ἴδιο ἐπισημαίνει καί γιά τούς *armiragli*. Ἐπίσης τό 1584 ὁ Giulio de Garzoni ἀναφέρει ὅτι *οἱ patroni all' arsenale sono poco diligenti*, ἀλλά σέ αὐτό συμβάλλει καί ὁ χαμηλός μισθός τους. Ξηρουχάκη, *ὅ.π.* (σημ. 11).
55. Σπανάκη, *Μνημεῖα*, *ὅ.π.* (σημ. 4), τ. 2 (Ἔκθεση τοῦ Francesco Morosini 1629), Ἡράκλειο 1950, 60.

Τό 1630, ὑπάρχει μία ἄλλη ἐκτενής ἀναφορά στούς τεχνίτες τῶν ναυπηγείων ἀπό τό μηχανικό Francesco Basilicata. Οἱ πληροφορίες ὅμως πού παρέχει δυστυχῶς δέν εἶναι ἔγκυρες, γιατί ἀποτελοῦν πιστή ἀντιγραφή τῶν ὅσων ἀνέφερε ὁ Zuanne Mocenigo τό 1589 μέ μόνη διαφορά ὅτι ὅπου ὁ Mocenigo σημείωνε κάποια ἀριθμητικά δεδομένα, ὁ Basilicata τά παραλείπει[56].

Μέ τήν εὐκαιρία τῆς ἐπίσκεψης τῶν τριῶν συνδίκων *(sindici inquisitori et avogadori)* στήν Ἀνατολή[57], στίς 4 Νοεμβρίου 1635, οἱ τεχνίτες τοῦ ναυπηγείου τοῦ Χάνδακα καθιστοῦν ἐκπροσώπους τους, μέ συμβολαιογραφική πράξη, τούς μαστόρους Φραντζέσκο Carchiopulo, Τζώρτζη Calignico καί Μιχελή Trivisan, οἱ ὁποῖοι θά ὑπερασπίσουν τά δίκαιά τους ἀπέναντι στούς συνδίκους. Εἶναι φανερό ὅτι οἱ τεχνίτες ἤθελαν νά ἐκθέσουν στούς συνδίκους τά προβλήματά τους καί νά ζητήσουν τήν ἱκανοποίηση κάποιων αἰτημάτων τους. Τό σπουδαιότερο ὅμως εἶναι ὅτι σέ αὐτή τή νοταριακή πράξη καταγράφεται ὀνομαστικά ὁ μεγαλύτερος ἀριθμός τεχνιτῶν ἀπ' ὅσους ἔχουν ἤδη προηγηθεῖ (πίν. 1)[58].

Ἀλλά οἱ σημαντικότερες καταγραφές ἀπό ἄποψη ποσοτικῶν δεδομένων σημειώνονται τά ἔτη 1636 καί 1638 (πίν. 1, 2), στίς ὁποῖες ἐκτός ἀπό τόν ἀριθμό τῶν τεχνιτῶν ἀναφέρεται καί ὁ ἀριθμός τῶν μεγάλων καί μικρῶν σέ ἡλικία βοηθῶν-μαθητῶν *(fanti grossi et piccoli)* γιά κάθε ἐπάγγελμα (πίν. 3, 4)[59].

ΠΙΝΑΚΑΣ 3

ΤΕΧΝΙΤΕΣ ΚΑΙ ΒΟΗΘΟΙ ΝΑΥΠΗΓΕΙΟΥ ΧΑΝΔΑΚΑ

1636

Μαραγκοί	46	Μαθητές μεγάλοι	16	Μαθητές μικροί	41
Καλαφάτες	60	Μαθητές μεγάλοι	9	Μαθητές μικροί	48
Κατασκευαστές κουπιῶν	13	Μαθητές μεγάλοι	6	Μαθητές μικροί	9

1638

Μαραγκοί	46	Μαθητές μεγάλοι καί μικροί	41
Καλαφάτες	60	Μαθητές μεγάλοι καί μικροί	51
Κατασκευαστές κουπιῶν	13	Μαθητές μεγάλοι καί μικροί	15

56. *Στό ἴδιο*, τ. 5 (Ἔκθεση τοῦ Francesco Basilicata 1630), Ἡράκλειο 1969, 246-252 καί παραπάνω *σημ. 10.*

57. Γιά τό θεσμό τῶν συνδίκων, βλ. F. Thiriet, *ὅ.π.* (σημ. 11), 198-203.

58. *Ὅ.π.* (σημ. 21) καί *Γ' κατάλογος ὀνομάτων τεχνιτῶν.*

59. *Ὅ.π.* (σημ. 22, 23, 32 καί 33).

ΠΙΝΑΚΑΣ 4

ΤΕΧΝΙΤΕΣ ΚΑΙ ΒΟΗΘΟΙ ΝΑΥΠΗΓΕΙΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

1636

Μαραγχοί	38	Μαθητές μεγάλοι	10	Μαθητές μικροί	29
Καλαφάτες	24	Μαθητές μεγάλοι	12	Μαθητές μικροί	15
Κατασκευαστές κουπιῶν	14	Μαθητές μεγάλοι	5	Μαθητές μικροί	8

1638

Μαραγχοί	38	Μαθητές μεγάλοι καί μικροί	39
Καλαφάτες	24	Μαθητές μεγάλοι καί μικροί	27
Κατασκευαστές κουπιῶν	13	Μαθητές μεγάλοι καί μικροί	13

Ἀνάμεσα στίς δύο καταγραφές, πού ἐλάχιστα διαφέρουν ἀριθμητικά (μόνο ὡς πρός τούς μαθητές τοῦ ναυστάθμου τοῦ Χάνδακα), μεσολαβεῖ μικρό χρονικό διάστημα, κατά τό ὁποῖο δέν προκλήθηκαν παρά ἀνεπαίσθητες ἀλλαγές.

Κατά τόν ἴδιο τρόπο ἀκολουθεῖ ἡ ἀμέσως ἑπόμενη καταγραφή τοῦ 1639, τῆς ὁποίας οἱ ἀριθμοί δέν παρουσιάζουν μεγάλες διαφορές ἀπό τίς ἀντίστοιχες τῶν ἐτῶν 1636 καί 1638, ἄν ἐξαιρέσουμε κάποια μείωση στόν ἀριθμό τῶν καλαφατῶν (7) καί τῶν κατασκευαστῶν κουπιῶν (2) στό Χάνδακα καί ἐπίσης μείωση στόν ἀριθμό τῶν μαραγκῶν (5) καί στόν ἀριθμό τῶν κατασκευαστῶν κουπιῶν (3), μέ ἐλάχιστη ὅμως αὔξηση τῶν καλαφατῶν (1) στό ναυπηγεῖο τῶν Χανιῶν (πίν. 1, 2)[60].

Ἡ τελευταία ὀνομαστική καταγραφή τεχνιτῶν ἀνάγεται στό ἔτος 1645 (πίν. 1, 2), ἀφοῦ ἤδη τό νησί εἶχε ἀρχίσει νά περιέρχεται σταδιακά στούς Τούρκους. Στό ἔγγραφο, στό ὁποῖο ἀναφέρονται τά ὀνόματα τῶν ἐργαζομένων, διατάζεται ὁ ἀποθηκάριος Νικόλαος Lorando νά δώσει στόν καθένα ἕξι μουζούρια σιτάρι *dalli formenti publici*, τοῦ ὁποίου ἡ ἀξία θά κρατηθεῖ ἀπό τά ἡμερομίσθιά τους[61]. Ἡ φροντίδα αὐτή τῆς Πολιτείας γιά τά συνεργεῖα συνδέεται ἄμεσα μέ τήν ἀμυντική της πολιτική στό Χάνδακα, ἰδιαίτερα αὐτή τήν κρίσιμη περίοδο. Ὡς πρός τά Χανιά, ὁ ἀριθμός τῶν τεχνιτῶν εἶναι μικρός, συνολικά 6· οἱ τεχνίτες αὐτοί ἔχουν μεταφερθεῖ στό ναυπηγεῖο τοῦ Χάνδακα προφανῶς μετά τήν πτώση τῆς Δυτικῆς Κρήτης στούς Τούρκους. Ἡ πολιορκία ὅμως τοῦ Χάνδακα καί

60. *Ὅ.π.* (σημ. 24 καί 34).
61. *Ὅ.π.* (σημ. 25, 35) καί *Δ' κατάλογος ὀνομάτων τεχνιτῶν.*

ἡ τελική πτώση του ἀποδεκατίζουν ὁριστικά τό προσωπικό τοῦ ναυστάθμου. Οἱ τελευταῖες ἀναφορές στόν ἀριθμό τῶν τεχνιτῶν δείχνουν σαφέστατα ὅτι κατά τή διάρκεια τῆς πολιορκίας ἦταν μικρότερος ὄχι ὅμως ἐπουσιώδης (πίν. 1)[62].

Στό σημεῖο αὐτό μποροῦμε νά κάνουμε ὁρισμένες γενικότερες παρατηρήσεις, οἱ ὁποῖες θά μᾶς ὁδηγήσουν σέ περαιτέρω συμπεράσματα. Εἶναι γεγονός ὅτι τά προβλήματα τῶν ναυστάθμων ἀπασχολοῦσαν ὅλους τούς ἁρμόδιους καί κυρίως τούς προβλεπτές, οἱ ὁποῖοι κάθε φορά πρότειναν ἤ ἔπαιρναν σειρά μέτρων γιά νά τά βελτιώσουν. Τά μέτρα αὐτά ἄλλοτε ἐφαρμόζονταν, ἄλλοτε ὄχι, καί αὐτό φαίνεται ἀπό τό ὅτι πολλά προβλήματα χρόνιζαν. Πιό ἐμπεριστατωμένες εἶναι οἱ ἀπόψεις τοῦ Zuanne Mocenigo, ὁ ὁποῖος ἐκτός ἀπό τήν ἐπίλυση τῶν συνηθισμένων αἰτημάτων, ἐπεκτάθηκε στά οὐσιαστικά προβλήματα τῶν ἐπαγγελμάτων αὐτῶν. Χαρακτηριστική ἦταν ἡ πρότασή του γιά χορήγηση βοήθειας στούς γέρους καί ἀνίκανους[63]. Πρέπει βέβαια νά τονιστεῖ ξανά, ὅτι τά μέτρα τῶν προβλεπτῶν ἦταν ἀποτέλεσμα τῶν ὁδηγιῶν πού τούς ἔδινε ἡ Βενετία καί κατ' ἐπέκταση τῆς ἀμυντικῆς πολιτικῆς της[64].

Ἀπό τήν πλευρά τῶν ἐργαζομένων, μέσα ἀπό τίς πηγές διαφαίνεται ὅτι μόνιμο αἴτημά τους ἦταν ἡ αὔξηση τοῦ ἡμερομισθίου τους, ἀπαραίτητη προϋπόθεση γιά τό μέλλον τῶν ἐπαγγελμάτων τῶν ναυστάθμων. Σύμφωνα λοιπόν μέ τίς λιγοστές εἰδήσεις πού ὑπάρχουν, τά ἡμερομίσθια τῶν τεχνιτῶν ἦταν τά ἀκόλουθα:

1562[65]: 45 σόλδια τό χειμώνα καί 60 το καλοκαίρι

1608[66]: 34 σόλδια

1612[67]: 4 ἤ 3 ὑπέρπυρα

Οἱ δαπάνες τοῦ κράτους γιά τήν πληρωμή τῶν τεχνιτῶν καθώς καί τῶν ἄλλων ἐργαζομένων στούς ναυστάθμους ἀποτελοῦσαν ἕνα ἀξιοσέβαστο ποσό στόν προϋπολογισμό τῆς Γαληνοτάτης. Γι' αὐτό τό λόγο κάθε προβλεπτής

62. *Ὅ.π.* (σημ. 26 καί 27).

63. A.S.V., *Collegio Relazioni*, b. 81 (Relazione Zuanne Mocenigo 1583), φ. 16r-16v. (Βλ. καί *σημ. 40)*.

64. Ἡ πολιτική τῆς Βενετίας ἦταν ἡ διατήρηση μεγάλου ἀριθμοῦ ἱκανῶν τεχνιτῶν, οἱ ὁποῖοι ἦταν ἀπαραίτητοι τίς περιόδους πού χρειαζόταν πολεμικά πλοῖα. G. Luzzatto, «Per la storia delle costruzioni navali a Venezia nei secoli XV e XVI», στόν τόμο *Studi di Storia Economica Veneziana*, Padova 1954, 44.

65. A.S.V., *Senato Mar*, Reg. 35 (1560-1562), φ. 188r-v (olim 166r-v).

66. *Ὅ.π.* (σημ. 51).

67. Museo Civico Correr *ὅ.π.* (σημ. 5).

προσπαθοῦσε νά καλυτερεύσει τά ναυπηγεῖα χωρίς περιττές δαπάνες. Γιά παράδειγμα, τό 1629, ὅταν ὁ Francesco Morosini ἀπέλυσε 14 τεχνίτες, ἀνέφερε χαρακτηριστικά ὅτι μέ τήν εὐκαιρία αὐτή κέρδισε ἡ Βενετία χίλια δουκάτα τό χρόνο πού ξοδεύονταν ἄσκοπα[68]. Ἔτσι, τό 1636 ἡ συνολική δαπάνη ἑνός μήνα γιά τήν πληρωμή τῶν τεχνιτῶν τοῦ Χάνδακα ἦταν 800 δουκάτα[69], ἐνῶ τό 1639 ξοδεύονταν 225 δουκάτα στό διάστημα μιᾶς ἑβδομάδας (900 μηνιαίως) στό Χάνδακα καί 160 (640 μηνιαίως) στά Χανιά[70].

Ἀπό τή διαχρονική ἐξέταση τῶν ἀριθμητικῶν δεδομένων διαφαίνονται σημαντικές διαφορές ἀνάμεσα στό 16ο καί στό 17ο αἰώνα. Ὁ 16ος αἰώνας διακρίνεται ἀπό συνεχεῖς αὐξομειώσεις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τεχνιτῶν καί γενικότερα ἀπό ἀστάθεια στά ποσοτικά δεδομένα. Τό γεγονός αὐτό ἐξηγεῖται ἄν ληφθεῖ ὑπόψη ὅτι: α) Ὁ βενετοτουρκικός πόλεμος (1570-71) εἶχε ὁπωσδήποτε ἐπιπτώσεις στό τεχνικό προσωπικό τῶν ναυπηγείων, γιατί πολλοί τεχνίτες ἀπασχολοῦνταν ἐπάνω στά πολεμικά πλοῖα. β) Ὅλες οἱ πηγές ἀναφέρουν ὅτι κατά τή διάρκεια τοῦ 16ου αἰώνα οἱ τεχνίτες μεταναστεύουν στήν Κωνσταντινούπολη ἤ σέ ἄλλες περιοχές, ὅπου ὑπάρχει μεγαλύτερη προσφορά ἐργασίας καί καλύτερες ἀποδοχές. Εἶναι γνωστό βέβαια ὅτι τό ναυπηγεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπασχολοῦσε μεγάλο ἀριθμό τεχνιτῶν, οἱ ὁποῖοι προέρχονταν ἀπό τά νησιά τοῦ Αἰγαίου καί κυρίως ἀπό τήν Κρήτη. Μάλιστα, ὁ Gasparo Renier ἀναφέρει χαρακτηριστικά ὅτι στό ναυπηγεῖο τῆς Κωνσταντινούπολης *vi era molto piu maestranza Candiota*[71]. γ) Ὁ λοιμός τοῦ 1592 ἐπέδρασε καταλυτικά στόν ἀριθμό τῶν τεχνιτῶν καί ὁδήγησε στή μείωσή του σέ μεγαλύτερη ἔκταση. δ) Ἡ αὔξηση πού παρατηρεῖται στίς καταγραφές τοῦ Grimani (βλ. πίν. 1, 2) δέν εἶναι πραγματική, γιατί οὐσιαστικά μόνο 42 τεχνίτες ἔχουν ἐνεργό δραστηριότητα. ε) Ὑπάρχει τέλος στό β' μισό τοῦ 16ου αἰώνα γενικότερη ἐμπορική καί ναυπηγική κρίση πού ἐπιδρᾶ ἀρνητικά στά συνεργεῖα. Ἡ ἄποψη αὐτή ἐπιβεβαιώνεται ἀπό τίς πηγές, οἱ ὁποῖες ἀναφέρουν ὅτι τήν περίοδο αὐτή τά συνεργεῖα εἶναι *deteriorate et deminovite* καί ὅτι δέν ὑπάρχουν παρά 20 τεχνίτες, ἐνῶ πρίν

68. Σπανάκη, *Μνημεῖα, ὅ.π.* (σημ. 4), τ. 2 (Ἔκθεση τοῦ Francesco Morosini 1629), Ἡράκλειο 1950, 60. Πάντως τό 1598 ὁ πρωτομάστορας τῶν καλαφατῶν τοῦ ναυπηγείου τῶν Χανιῶν δέν πληρωνόταν. Πλουμίδη, *ὅ.π.* (σημ. 50), 91.

69. *Ὅ.π.* (σημ. 22).

70. Σπανάκη, *ὅ.π.* (σημ. 24).

71. Ν.Μ. Παναγιωτάκη, «Νικόλαος Παπαδόπουλος, Κρητικός στιχουργός τοῦ 16ου αἰώνα στή Βενετία», *Θησαυρίσματα* 16(1979), 127, σημ. 36 καί Γ.Σ. Πλουμίδη, *Οἱ βενετοκρατούμενες ἑλληνικές χῶρες μεταξύ τοῦ δεύτερου καί τοῦ τρίτου τουρκοβενετικοῦ πολέμου (1503-1537)*, Ἰωάννινα 1974, 117-121.

δέκα καί δεκαπέντε χρόνια *vi n' erano apresso* 60[72].

Ἀντίθετα, στό 17ο αἰώνα παρατηρεῖται συνεχής βελτίωση τοῦ ἀριθμοῦ τῶν τεχνιτῶν, ἡ ὁποία ὀφείλεται κατά κύριο λόγο στήν κρατική μέριμνα. Ἐξάλλου, ἡ ἔξαρση τῆς περιόδου 1635-1645 δέν εἶναι τυχαία ἀλλά ἀποτέλεσμα τῆς ὀργανωμένης ἀμυντικῆς πολιτικῆς τῆς Βενετίας. Ἡ πολιτική αὐτή βασιζόταν στήν ἐπισήμανση τῶν προβλημάτων καί τῶν ἀδυναμιῶν τῶν συνεργείων, ὅπως ἦταν ἡ ἔλλειψη ἀπαραίτητων τεχνικῶν γνώσεων, τά χαμηλά ἡμερομίσθια, ἡ κακή διοίκηση καί ἡ μικρή παραγωγικότητα. Τό δεύτερο βῆμα ἦταν ἡ ἄμεση ἐπίλυση τῶν προβλημάτων, στό βαθμό βέβαια πού αὐτό ἦταν ἐφικτό. Ἔτσι διορίστηκαν καλύτεροι μάστορες, αὐξήθηκαν τά ἡμερομίσθια, καθιερώθηκε ἡ ἄμιλλα[73] καί ἡ ἐποπτεία τῶν τεχνιτῶν γιά ν' αὐξηθεῖ ἡ παραγωγικότητα. Ἦταν λοιπόν ἀναμενόμενο νά βελτιωθεῖ καί ὁ ἀριθμός τῶν τεχνιτῶν. Ἐξάλλου, εἶχαν διαμορφωθεῖ οἱ προϋποθέσεις ἀπό τίς ἀρχές τοῦ 17ου αἰώνα γιά τήν ἐπιστροφή ὅσων τεχνιτῶν εἶχαν καταφύγει ἀλλοῦ.

Συγκρίνοντας τά δύο ἐξεταζόμενα ναυπηγεῖα ἀπό τήν ἄποψη ποσοτικῶν δεδομένων, συνάγεται ὅτι ὁ Χάνδακας διατηροῦσε μεγαλύτερο καί σημαντικότερο ναυπηγεῖο. Βέβαια, ἡ ἔλλειψη περισσότερων στοιχείων γιά τά Χανιά δυσκολεύει τήν ἐξαγωγή συμπερασμάτων. Εἶναι γνωστό ὅμως ὅτι πολλοί τεχνίτες πού ἐργάζονταν στά Σφακιά, μετακαλοῦνταν στό ναυπηγεῖο τῶν Χανιῶν σέ περίπτωση ἀνάγκης[74]. Πάντως τό 1598 ὁ Nicolo Donado ὑποστηρίζει ὅτι στά Χανιά *le maestranze sono buone et in maggior numero et in vero meglio fiorisse la marinarezza alla Canea che in Candia.* Ἡ ἄποψη αὐτή ὑποδηλώνει περισσότερο τήν καλή ὀργάνωση τοῦ ναυπηγείου τῶν Χανιῶν, γιατί, σύμφωνα μέ τόν Donado, διοικεῖται ἀπό τόν Σταμάτη Fassidoni, *armiraglio vecchio et buon marinaro*[75].

---

72. *Ὅ.π.*, (σημ. 63).

73. Ὁ Morosini διόρισε δύο πρωτομάστορες στό Χάνδακα καί τούς διέταξε νά ἑτοιμάσουν ἀπό μία γαλέρα *per ponerli in concorrenza.* Σπανάκη, *Μνημεῖα, ὅ.π.* (σημ. 4), τ. 2 (Ἔκθεση τοῦ Francesco Morosini 1629), Ἡράκλειο 1950, 61-62.

74. Ἀναστασίας Παπαδία - Λάλα, « "Cittadini" καί κάτοικοι πόλεων. Κοινωνική διαστρωμάτωση στά βενετοκρατούμενα Χανιά (μέσα 16ου-17ου αἰώνα) », *Πρακτικά τοῦ Διεθνοῦς Συμποσίου Ἱστορίας «Νεοελληνική Πόλη»*, τῆς Ἑταιρείας Μελέτης Νέου Ἑλληνισμοῦ, τ. 1, Ἀθήνα 1985, 63, ὅπου περιγράφεται ἡ κρίσιμη κατάσταση τῶν δύο ναυπηγείων στά τέλη τοῦ 16ου αἰώνα.

75. *Ὅ.π.* (σημ. 18). Γιά τό Σταμάτη Fassidoni βλ. Ι. Χασιώτη, *Οἱ Ἕλληνες στίς παραμονές τῆς ναυμαχίας τῆς Ναυπάκτου*, Θεσσαλονίκη 1970, 203, σημ. 11, καί Γ.Σ. Πλουμίδη, *Αἰτήματα καί πραγματικότητες τῶν Ἑλλήνων τῆς βενετοκρατίας (1554-1600)*, Ἰωάννινα 1985, 60 ἀρ. 199, ὅπου στίς 23-1-1580 ὁ Σταμάτης Fassidoni ζητᾶ τό ἀξίωμα τοῦ *armiraglio* ἤ τοῦ *capitano* τοῦ λιμανιοῦ τῶν Χανιῶν, καί 91 ἀρ. 364 ὅπου στίς 24-1-1590 ζητᾶ γιά τό γιό του ἕνα ἀπό

Μιά γενικότερη παρατήρηση ἀφορᾶ τίς δυνατότητες τῶν ναυπηγείων τοῦ Χάνδακα καί τῶν Χανιῶν σέ σύγκριση μέ τό ναυπηγεῖο τῆς Βενετίας. Ἔτσι, γιά παράδειγμα, τό 1598 στό ναυπηγεῖο τῆς Βενετίας ἐργάζονταν 488 μαραγκοί, 825 καλαφάτες καί 134 κατασκευαστές κουπιῶν, σύνολο δηλαδή 1.447 τεχνιτῶν[76]. Τό ἴδιο ἔτος στό ναυπηγεῖο τοῦ Χάνδακα ἀπασχολοῦνταν 21 μαραγκοί, 23 καλαφάτες καί 6 κατασκευαστές κουπιῶν, σύνολο 50 ἐργαζομένων. Τά μεγέθη αὐτά, ἄν καί αὐθαίρετα, εἶναι ἐνδεικτικά, γιατί φανερώνουν ὅτι τό ναυπηγεῖο τοῦ Χάνδακα πού ἦταν ἕνα ἀπό τά μεγαλύτερα σέ σύγκριση μέ τῆς Βενετίας, δέν εἶχε παρά ἐλάχιστες δυνατότητες. Ἀπό τούς παραπάνω ἀριθμούς φαίνεται ὅτι στή Βενετία ὑπῆρχε μεγαλύτερος ἀριθμός μαραγκῶν σέ σχέση μέ τόν ἀριθμό τῶν καλαφατῶν ἀπ' ὅ,τι στό Χάνδακα καί στά Χανιά, ὅπου οἱ καλαφάτες ὑπερτεροῦσαν. Αὐτό ἐξηγεῖται ἄν λάβουμε ὑπόψη ὅτι σέ αὐτά τά ναυπηγεῖα ἡ ξυλεία καί τά περισσότερα ὑλικά στέλνονταν ἕτοιμα ἀπό τή Βενετία. Βέβαια, σημαντική ποσότητα ξυλείας προερχόταν ἀπό τά Σφακιά ἀλλά αὐτή φαίνεται ὅτι δέν ἐπαρκοῦσε πάντα[77].

Συνοψίζοντας χρειάζεται νά ἐπισημανθεῖ ὅτι οἱ πόλεμοι, οἱ λοιμοί, οἱ σιτοδεῖες καί ἡ ἐμπορική κρίση ἦταν οἱ βασικές αἰτίες μείωσης τοῦ ἀριθμοῦ τοῦ τεχνικοῦ προσωπικοῦ τῶν ναυστάθμων[78], χωρίς νά παραλειφθοῦν ἡ κακή διοίκηση καί ἡ ἔλλειψη τεχνιτῶν μέ εἰδικές γνώσεις καί πείρα. Ἡ αὔξηση τοῦ ἀριθμοῦ τους ἀπό τό 1635 καί ὕστερα εἶναι χωρίς ἄλλο συνδεδεμένη μέ τίς πολιτικές ἐπιλογές τῆς Γαληνοτάτης γιά τήν καλυτέρευση τῆς ἄμυνας στίς κτήσεις της, προϋπόθεση πού ἀπαιτοῦσαν οἱ εὔθραστες σχέσεις της μέ τήν Τουρκία. Ἡ ὕπαρξη λοιπόν ἑνός ἱκανοῦ καί ἀξιόλογου ἀριθμοῦ τεχνιτῶν ἦταν ἀπαραίτητη γιά τή διατήρηση τῆς κυριαρχίας της στή Μεσόγειο.

τά *officii* τοῦ Κακουργιοδικείου τῶν Χανιῶν καί γιά τόν ἴδιο 10 δουκάτα μηνιαίως μέ τήν ὑποχρέωση νά συντηρεῖ γαλέρα.

76. R. Romano, «Aspetti economici degli armamenti navali veneziani nel secolo XVI», *Rivista Storica Italiana* 66 (1954), 58.

77. Ἡ ἀφθονία ξυλείας στά Σφακιά διευκόλυνε τήν ὕπαρξη μικροῦ ναυπηγείου, στό ὁποῖο κατασκευάζονταν βάρκες καί μικρά πλοῖα. Γι' αὐτό τό λόγο ὑπῆρχε ἐκεῖ ὁρισμένος ἀριθμός τεχνιτῶν, οἱ ὁποῖοι, ὅπως προαναφέρθηκε, σέ περίπτωση ἀνάγκης ἐξυπηρετοῦσαν τό ναυπηγεῖο τῶν Χανιῶν. Παπαδία-Λάλα, *ὅ.π.* (σημ. 74). Ἐξάλλου ὑπῆρχαν πολλοί σφακιανοί μαραγκοί καί καλαφάτες. Σπανάκη, *Μνημεῖα, ὅ.π.*, (σημ. 4) τ. 3 (Ἔκθεση τοῦ Filippo Pasqualigo 1594), Ἡράκλειο 1953, 165-166 καί A.S.V., *Collegio Relazioni*, b. 79 *ὅ.π.* (σημ. 18), φ. 22r.

78. Lane, *ὅ.π.* (σημ. 2), 175.

Α' ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΤΕΧΝΙΤΩΝ
1576

ΜΑΡΑΓΚΟΙ

1. Jani Cuzzacli*
2. Giorgi Vassalo ποτέ Manoli
3. Nicolo Monachi ποτέ Paulo
4. Michel Surian ποτέ Jacomo
5. Giorgi Sarachin ποτέ Michielin
6. Atanasi Plevri ποτέ Petro
7. Nicolo Papadopolo ποτέ Apostolo
8. Giorgi Meneo ποτέ Toderin
9. Costantin Cursopulo ποτέ Manoli
10. Lorenzo Venier ποτέ Andrea
11. Manea Varango ποτέ Janà
12. Nicolo Coasallo τοῦ Giorgi
13. Hieronimo Stanilla τοῦ Costantin
14. Filacto Manolachi τοῦ Nicolo
15. Dimo Zoro da Corfu ποτέ Giacomo
16. Costantin Stanilla ποτέ Michali
17. Manoli Vlasto ποτέ Michielin
18. Giana Socaro ποτέ Nicoló
19. Nicolo Stratigo ποτέ Toderin
20. Dimitri Vlatopulo ποτέ Giorgi
21. Giorgi Diplari ποτέ Manoli
22. Manea Volonà ποτέ Jani
23. Stavracchi Vegiano τοῦ Jani
24. Giorgi Velano ποτέ Jani
25. Giani de Cipro ποτέ Vassili
26. Manoli Parigori ποτέ Jani

ΚΑΛΑΦΑΤΕΣ

1. Marco Palamide ποτέ Giorgi
2. Gianni Meletti ποτέ Giani
3. Gianni Bergadin ποτέ Michali
4. Giani Protopsalti ποτέ Michali
5. Stamati Capsali ποτέ Jani
6. Marco Calavró
7. Gianni Micognati ποτέ Giorgi
8. Angelin Sandorineo ποτέ Giani
9. Andonelo Borie ποτέ Jani
10. Steffanin da Venetia ποτέ Giani
11. Zuane Ruzzieri ποτέ Lorenzo
12. Manoli Camissa ποτέ Marco
13. Giorgi Palamide τοῦ Marco
14. Michielin Armachi ποτέ Manusso
15. Manoli Belizza ποτέ Thoderin
16. Gianni Condo ποτέ Michielin
17. Thoderin Nomico ποτέ Giorgi
18. Michielin Zavera ποτέ Gianni
19. Marco Raftopulo ποτέ Jani
20. Manoli Lurado ποτέ Jani
21. Damian Gielo
22. Michielin Caroba ποτέ Giani
23. Lefteri Gavrà ποτέ Jani
24. Frangiá da Coron ποτέ Giorgi
25. Antonio Armachi ποτέ Manusso
26. Gianni Daragrachi ποτέ Giorgi

ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΕΣ ΚΟΥΠΙΩΝ

1. Michielin Abramà ποτέ Costantin
2. Gianá Papacanopulo ποτέ Manusso
3. Marco Vretó ποτέ Cocoli
4. Francesco Andronico ποτέ Thodorin
5. Giacomin Doto ποτέ Francesco
6. Gianni Gieniti τοῦ Giorgici
7. Giani Gavrà ποτέ Michielin
8. Giorgi Sirigo
9. Costantin Salivarà ποτέ Michielin

---

* Παραλείπεται ἡ λέξη maistro ἡ ὁποία συνόδευε στά ἔγγραφα ὅλα τά ὀνόματα.

27. Zaccaria Vassalo τοῦ Zorzi

27. Michielin Dimitropulo ποτέ Michali
28. Christoforo Vlaco ποτέ Jani
29. — Pangalo ποτέ Mosco

Πηγή: A. S. V., *Senato-Provveditori da Terra e da Mar*, filza 739, φ. 169^{r}-170^{v}.

Β' ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΤΕΧΝΙΤΩΝ
1590

ΜΑΡΑΓΚΟΙ

1. Giorgi Sarachinopulo πρωτομάστορας
2. Constantin Sarachinopulo
3. Manoli Papadopulo
4. Giorgi Diplati δέν ἐργάζεται
5. Manea Marangon ἡλικιωμένος
6. Nicolo Catharo καπετάνιος τοῦ galion *Bon*
7. Janni Radeo λείπει μέ τήν ἀρμάδα
8. Nicolo Vassallo δέν ἐργάζεται
9. Nicolo Omorfo κατοικεῖ στήν Πάτμο μέ τήν οἰκογένειά του
10. Zaccharia Vassallo ἡλικιωμένος

ΚΑΛΑΦΑΤΕΣ

1. Thodorin Ruzier πρωτομάστορας
2. Michielin Caffatto ὑποκόμιτας στή γαλέρα della guardia
3. Michielin Capsalli καπετάνιος πλοίου
4. Zorzi Zaruca καπετάνιος τοῦ galion *Corinthio*
5. Giorgi Servo ταξιδεύει
6. Angelin Prothopsalti ταξιδεύει
7. Draco Pangalo ταξιδεύει
8. Francesco de Coron ταξιδεύει
9. Michielin Chissamiti δέν ἐργάζεται
10. Janni Belizza ταξιδεύει

ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΕΣ ΚΟΥΠΙΩΝ

1. Michelin Sevasto πρωτομάστορας
2. Nicola Melissino
3. Francesco Andronico
4. Agustin Cotti
5. Giana Papagianopulo
6. Nicolo Cotti κατασκευαστής κουπιῶν μέ τίς γαλέρες della quardia
7. Janni Gaurà δέν ἐργάζεται

11. Janna Manduffo
12. Manoli Parigoro
13. Dimitri Vlatopoulo
14. Giorgi Manea
15. Filacto Monachi καπετάνιος τοῦ galion *Memo* καί *Sanudo*
16. Stefanin Monachi γιός τοῦ καπετάνιου τοῦ ἄλλου galion *Memo* καί *Sanudo*
17. Thomado da Cipri
18. Giorgi Omorfo ταξιδεύει μέ τά τούρκικα caramossalin
19. Draco Athanassi
20. Piero Scordili
21. Antonio Pugnaletto
22. Gieronimo Stanilla
23. Janna Dimo
24. Janne da Cipro δέν ἐργάζεται γιατί εἶναι πυροβολητής
25. Janna Mamugni
26. Michali Cassomati
27. Lorenzo Ververi δέν ἐργάζεται

11. Manoli Lurando ταξιδεύει
12. Thodorin Belizza ταξιδεύει
13. Antonio Armachi καλαφάτης στή γαλέρα *Barbariga*
14. Giorgi Sclavuno
15. Stamati Capsalli
16. Nicolo Armachi
17. Manoli Belizza
18. Thodorin Scalzotti
19. Michielin Armachi
20. Nicolo Carcati
21. Michelin Sarcopulo
22. Giorgi Boni
23. Chiriaco Vretto
24. Janni Condo
25. Janni Scalzotti
26. Giorgachi Palamide
27. Constantin Armachi
28. Marco Raftopulo
29. Giorgi Sifanto
30. Christofalo Vlacho
31. Thodorin Nemico
32. Michelin Cucho
33. Andrea Camissa
34. Dimitri Zanlazi (?)
35. Stelliano Marguni

Πηγή: A.S.V., *Archivio Privato Famiglia Grimani dai Servi*, b. 3, no 6, vol. 3, φ. 165^{r}-166^{r} (170^{r}-171^{r}).

Γ' ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΤΕΧΝΙΤΩΝ
1635

ΜΑΡΑΓΚΟΙ

1. Aloiso Caligeri
2. Antonio Bugnaleto
3. Giorgila Athanassi
4. Marco Gegnimata
5. Janna Balza
6. Nicolo Calogera
7. Janni Mauro
8. Giorgi Socara
9. Draco Vlaco
10. Constanti Siligardo
11. Francesco Fotti
12. Francesco Lima
13. Giorgi Caligeri
14. Jana Socara
15. Jana Ligno
16. Constanti Caligeri
17. Giorgi Sclavo
18. Manoli Caligeri
19. Antonio Giurga
20. Giorgi Sclavo
21. Pero Tuttu
22. Manoli Zancaropullo
23. Andrea Dimo
24. Francesco Madufo
25. Nicolo Xenicopullo
26. Giorgi Venerado
27. Giorgi Cornaro
28. Giorgi Saghargia
29. Andrea Todoropullo
30. Manusso Gurga

ΚΑΛΑΦΑΤΕΣ

1. Dhimitri Tavlari
2. Constanti Armachi
3. Giorgi Gegnimata
4. Fragia Trulino
5. Nicolo Armachi
6. Michelin Armachi
7. Manusso Armachi
8. Giorgi Capsali
9. Draco Capsali
10. Janni Macarissi
11. Janni Cuscede
12. Nicolo Stravosciadhi
13. Zorzi Beliza
14. Nicolo Magarissi
15. Nicolo Gligoropulo
16. Giorgi Cleronomo
17. Constanti Calergi
18. Giorgi Mineli
19. Giorgi Malato
20. Manusso Canachi
21. Constanti Canachi
22. Manoli Dhragamano
23. Manoli Vrodo
24. Nicolo Calinico
25. Constanti Ghrustodhulo
26. Nicolo Scufa
27. Dimitri Gerano
28. Giorgi Passichi
29. Andrea Cunupi
30. Nicolo Striano
31. Giorgi Armachi
32. Giorgi Trulino
33. Fragia da Fotti
34. Janni Calognomo
35. Zuan di Magarissi
36. Janna Mineli
37. Nicolo Malato
38. Antonio Armachi
39. Nicolo da Rodho
40. Janna Varagni
41. Michelin Trulino

ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΕΣ ΚΟΥΠΙΩΝ

1. Stefani Sclavo
2. Giorgi Veneri
3. Nicolo Naftopullo
4. Thodori Sclavo
5. Nicolo Baghaturi
6. Manoli Sclavo
7. Lunardo Petropullo
8. Zuanne Baghaturi
9. Giorgi Vladimero

42. Giorgi Nichitopullo
43. Vassili Capno
44. Draco Vreto
45. Michelin Gegnimata
46. Zorzi Scalzoti
47. Michelin Claduri

Πηγή: A.S.V., *Notai di Candia*, b. 242 (Zuanne Raffael), libro 3 (1634-1638), φ. 93r.

Δ' ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΤΕΧΝΙΤΩΝ 1645

ΜΑΡΑΓΚΟΙ	ΚΑΛΑΦΑΤΕΣ	ΚΑΤΑΣΚΕΥΑΣΤΕΣ ΚΟΥΠΙΩΝ
1. Giorgilla Athanassi	1. Nicolo Stravoschiadhi	1. Manoli Sclavo
2. Michelin Dafnomili	2. Michelin Claduri	2. Nicolo Naftopulo
3. Giorgi Socarà	3. Draco Armachi	3. Giorgi Vladhimero
4. Giorgi Venerato	4. Janni Bellizza	4. Janna Scordigli
5. Francesco Maduffo	5. Michelin Armachi	5. Zorzi Papadopulo
6. Giorgi Caligeri	6. Janni Macarissi	6. Giorgi Tutú
7. Manusso Giurga	7. Draco Capsagli	7. Zuanne Bacaturi
8. Magno Vlasto	8. Giorgi Caglignico	8. Thodhorin Sclavo
9. Janna Ligno	9. Nicolo Macarissi	9. Francesco Savasto
10. Constanti Caligeri	10. Giorgi Cleronomo	10. Giorgi Veneri
11. Manoli Caligeri	11. Giorgi Patrichi	11. Gasparo da Moro
12. Giorgi Sclavo	12. Constantin Calergi	12. Nicolo de Michel πρωτομάστορας
13. Antonio Giurga	13. Andrea Cunuppi	
14. Giorgi Dragagnigo	14. Giorgi Mallato	
15. Pero Tutù	15. Nicolo Scuffia	
16. Andrea Dimo	16. Zorzi Belizza	
17. Giorgi Cornaro	17. Manusso Canachi	
18. Giorgi Sagharia	18. Manoli Vrodo	
19. Michelin Calogerà	19. Giorgi Truglino	
20. Andrea Thodhoropulo	20. Francesco da Foti	
21. Nicolo Xenicopulo	21. Janni Calognomo	
22. Stegliano Gavrà	22. Zuanne de Macarissi	
23. Michelin Sampso	23. Nicolo Mallato	
24. Zuanne Caludi	24. Janna Varani	
25. Janna Pedhioti	25. Michelin Truglino	
26. Zorzi Caneto	26. Giorgi Ghandachiti	
27. Nicolo Caludi	27. Michelin Genimata	

28. Nicolo Sclavo
29. Marco Dafoti
30. Thomaso Cleronomo
31. Zorzi Callogerà
32. Dimitri Genimata
33. Giorgi da Luca
34. Nicolo Cladurí
35. Nicolo Caluzzi
36. Michelin Bromiro
37. Constantin Abelicopulo
38. Nicolo Caravella
39. Giorgi Canachi
40. Marin Mitilineo
41. Michelin Caravella
42. Giacomi Gropologo
43. Antonio de Zacaria
44. Francesco Rodo

28. Antonio Genimata
29. Nicolo Charactinó
30. Thodorini da Cipro
31. Janni Vreto
32. Antonio Petropullo
33. Nicolo Striano
34. Constanti Christo-dhulopulo
35. Draco Vreto
36. Giorgi Mineli
37. Antonio Pacidhioti
38. Nicolo Cunuppi
39. Allessandro Cladurí
40. Nicolo Bussino
41. Giacomo da Luca
42. Giacomi Caroffili
43. Constanti Armachi
44. Andrea Truglino
45. Giorgi Liadhachi

46. Nicolo Caneto
47. Giorgi Dafoti
48. Janna Mineli
49. Dimi Pazzadi
50. Nicolo Abramo
51. Antonio Armachi
52. Janni Archachi πρωτομάστορας

Πηγή: A.S.V., *Duca di Candia*, b. 73 (Mandati-Pensioni), Mandati 2 (1645-1646), φ. 17'-18'.

CRAFTSMEN IN THE ARSENALS OF CANDIA AND CHANIA IN THE 16th AND 17th CENTURIES

This article examines the number of craftsmen *(maestranza)* employed in the arsenals of Candia and Chania in the 16th and 17th centuries. Three specialised craftsmen, *marangoni, calafati* and *remeri,* worked at constructing and repairing warships (*galeri*). Based on references in the reports (*relazioni*) of officials in Crete, it is shown that the number of craftsmen was diminishing because of war, the plague and the commercial crisis. However within the framework of defence, Venice required and took steps to maintain a constant number of craftsmen.

A. PANOPOULOU